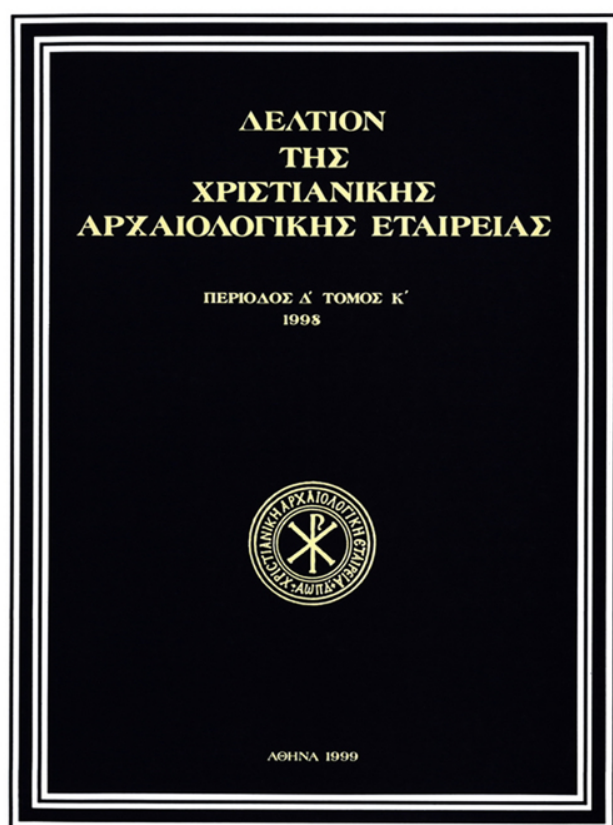

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Ζάρκο Τρικάλων

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

doi: [10.12681/dchae.1202](https://doi.org/10.12681/dchae.1202)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΣΑΛΗ Α. (1999). Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Ζάρκο Τρικάλων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 133–148. <https://doi.org/10.12681/dchae.1202>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Ζάγκο Τρικάλων

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 133-148

ΑΘΗΝΑ 1999

Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΖΑΡΚΟ ΤΡΙΚΑΛΩΝ*

Τό Ζάρκο βρίσκεται ανάμεσα στην ανατολική καί τή δυτική θεσσαλική πεδιάδα, 2 χλμ. βόρεια τῆς ὁδοῦ Τρικάλων-Λαρίσης καί τῆς ἀριστερῆς ὁχθῆς τοῦ Πηνειοῦ, στούς πρόποδες τοῦ λόφου-ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Φαῦττός¹. Κατά τήν Τουρκοκρατία ὑπῆρξε συγκοινωνιακός κόμβος ἀλλά καί διοικητικό κέντρο, ὅπου ἡ Πύλη εἶχε ἐγκαταστήσει στρατιωτική δύναμη. Ἐξαιτίας τῆς ἀντιστάσεως τῶν Ζαρκηνῶν στήν τουρκική κυριαρχία ὑπέπεσε στή δυσμένεια τοῦ σουλτάνου καί ἐγινε τσιφλίκι. Πολλοί Ζαρκηνοί τότε ἔφυγαν στά Ἀντιχάσια καί στή Βλαχία, ἡ δέ Πύλη ἐγκατέστησε στήν περιοχή Ὁθωμανούς ἀπό τή Μικρά Ἀσία καί κυρίως ἀπό τό Ἰκόνιο. Πά τό Ζάρκο, τή θέση, τά σπίτια, τούς κατοίκους καί τίς ἀσχολίες τους, τούς ναούς, τή θρησκευτική καί τή διοι-

κητική ἐξουσία, πολύτιμες πληροφορίες μᾶς δίνουν περιηγητές πού τό ἐπισκέφθηκαν, ὅπως ὁ Σουηδός J.J. Björnstahl (24 Μαρτίου 1779)², ὁ W. Leake (18 Νοεμβρίου 1805)³, ὁ Ἱ. Λεονάρδος⁴, ὁ H. Holland (Νοέμβριος 1812)⁵, ὁ F. Pouqueville (1820)⁶, ὁ N. Μάγνης (1860)⁷, ὁ N. Γεωργιάδης⁸, ὁ Fr. Stählin⁹. Οἱ Ζαρκηνοί μυήθηκαν στήν ὁργάνωση τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἀπό τούς Ζαρκηνοὺς ἱερεῖς τῆς Ἐπισκοπῆς Ζάρκου καί τούς Ζαρκηνοὺς κλέφτες πού δροῦσαν στά γύρω βουνά¹⁰. Ἕνας σημαντικός ἀριθμός τῶν κατοίκων εἶναι Βλάχοι πού προέρχονται κυρίως ἀπό τήν Ἀβδέλα¹¹.

Τό Ζάρκο ἀναφέρεται στήν πρόθεση 39 τῆς μονῆς Δουσίκου (16ος-17ος αἰ.) μεταξύ τῶν οἰκισμῶν τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου¹², στήν πρόθεση 215 τῆς μονῆς Βαρ-

* Ἡ μελέτη παρουσιάστηκε γιά πρώτη φορά τό 1996 ὡς ἀνακοίνωση στό Συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στό Ζάρκο Τρικάλων, *Δέκατο Ἐκτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1996, σ. 65-66.

Εὐχαριστῶ τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Τρίκκης Κ.Κ. Ἀλέξιο, ὁ ὁποῖος μοῦ ἔδωσε τήν ἄδεια νά μελετήσω τό μνημεῖο.

1. Βλ. Fr. Stählin, *Das hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*, Στουτγάρδη 1924, Amsterdam 1927, σ. 115-116. *RE* XIX 2, 1938, βλ. Phayttos, 1905 (E. Kirsten). P.R. Franke, *Zur Geschichte des Antigonos Gonatas und der Oitaioi, Ein Schatzfund griechischer Münzen von Phayttos*, *AA* 73 (1958), σ. 38 κ.έ., ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalien*, Βιέννη 1976 (μτφρ. Γ. Παρασκευᾶ), *Θεσσημ* 12 (1987), σ. 54.

Ἡ Φαῦττός ἦταν ἡ σημαντικότερη πόλη τῆς Ἑσθιαιώτιδας, ἐξακολουθοῦσε δέ νά ὑπάρχει στή βυζαντινὴ ἐποχή, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ἐρεῖπια δύο βασιλικῶν πού ἐντοπίστηκαν στό χωρὸ αὐτό, βλ. N. Νικονάνος, Βυζαντινά καί μεσαιωνικά μνημεῖα Θεσσαλίας, *AA* 28 (1973), Χρονικά, σ. 378. Ἀ. Ἀβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τήν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 114, σημ. 10.

2. J.J. Björnstahl, *Τὸ Ὀδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας, 1779* (μτφρ. προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός, *Τὰ Τετράδια τοῦ Ρήγα*), Θεσσαλονίκη 1979, σ. 63-65, 112.

3. W. Leake, *Travels in Northern Greece*, Amsterdam 1967, I, σ. 432-IV, σ. 265, 318.

4. Ἱ. Λεονάρδος, *Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία* (Πέστη 1836). Εἰσαγωγή - σχόλια - ἐπιμέλεια Κ. Σπανός, Λάρισα 1992, σ. 55.

5. H. Holland, *Ταξίδι στή Μακεδονία καί Θεσσαλία (1812-1813)* (μτφρ. Π. Καραβίτης, πρόλογος, ἐπιμέλεια Τ. Βουρνᾶς), Ἀθήνα 1989, σ. 100-101.

6. F. Pouqueville, *Ταξίδι στήν Ἑλλάδα. Μακεδονία, Θεσσαλία* (μτφρ. Ν. Μολφέτας), Ἀθήνα 1995, σ. 253.

7. N. Μάγνης, *Περιηγήσεις ἡ τοπογραφία τῆς Θεσσαλίας καί θεταλικῆς Μαγνησίας. Καί τῆς μέν Θεσσαλίας ἐν ἐπιτομῇ τῆς δέ Μαγνησίας ἐν ἐκτάσει*, ἐν Ἀθήναις 1860 (ἐπανέκδοση μὲ εὐρετήριο), σ. 33-34.

8. N. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Λάρισα 1995, σ. 186-187.

9. Stählin, ὁ.π., σ. 115.

10. B. Μπέης, *Ἡ Ἐπαρχία Φαρκαδόνας καί τό Ζάρκον*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 68.

11. A. Wace - M. Thompson, *Οἱ νομάδες τῶν Βαλκανίων. Περιγραφή τῆς ζωῆς καί τῶν ἐθίμων τῶν Βλάχων τῆς Βόρειας Πίνδου* (εἰσαγωγή, σχόλια Ν. Κατσάνης, μτφρ. Π. Καραγιώργος), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 17, 173.

12. Στά φφ. 52β-53α τῆς προθέσεως μὲ εἴκοσι δύο ἀφιερωτές ἀπὸ τό Ζάρκο καί ἓνα ἄλλο μεταγενέστερο, βλ. Κ. Σπανός, Ἡ ἀνέκδοτη Πρόθεση 39 τῆς μονῆς τοῦ Δουσίκου. Συμβολὴ στή μελέτη τῶν θεσσαλικῶν οἰκισμῶν καί ὀνομάτων, *Θεσσημ* 20 (1991), σ. 38, 68.

λαάμ μεταξύ των οικισμών του 1613/14¹³, σέ ἐνθύμηση στήν ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος στόν ναό τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου Φαρκαδῶνας¹⁴, στήν Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Δαμιανοῦ τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ (ἐνετίησι, αψκή' (1728) πού βρίσκεται στό ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ζάρκου¹⁵.

Κατά τοὺς μεσαιωνικούς χρόνους ἦταν ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου Γαρδικίου¹⁶. Τό 1700 ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου εἶναι γνωστό ὅτι βρισκόταν στό Τσιότι (σημερινή Φαρκαδῶνα)¹⁷. Τό Ζάρκο ὡς ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου ἀναφέρεται στίς 24 Μαρτίου τοῦ 1779 ἀπό τόν Björnstahl¹⁸ καί τό ἔτος 1785 σέ ἐνθύμηση στό ναό Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ζάρκου¹⁹. Δίπλα στόν παλαιό ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ζάρκου βρισκόταν τό ἐπισκοπικό κτίριο²⁰.

2,5 χλμ. βόρεια τοῦ Ζάρκου βρίσκεται ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, ἡ ὁποία εἶναι συνδεδεμένη μέ τήν ἱστορία τοῦ Ζάρκου, διότι ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στοὺς ἀγῶνες τῶν Ζαρκηνῶν κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας. Οἱ ἀρματωλοί καί οἱ κλέφτες τῆς περιοχῆς ἐβρίσκταν καταφύγιο σέ αὐτή, ἐνῶ τό καλοκαίρι τοῦ 1823 ὁ ἐπίσκοπος Ζάρκου Θεοφάνης ἔφερε ἐδῶ σέ ἐπαφή τόν γάλλο διπλωματικό ὑπάλληλο Ραφενέλ μέ τοὺς ἐπαναστάτες²¹.

Τό 1894 ἡ μονή προσαρτήθηκε στό μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Γριζάνου ὡς μετόχι²². Στόν ἐλληνοτουρκικό πόλεμο τοῦ 1897 οἱ Τοῦρκοι πυρπόλησαν τή μονή, κατέστρεψαν τοιχογραφίες καί ἄρπαξαν ἱερά κειμήλια, πολλά ἀπό τά ὁποῖα ἔριξαν στή φωτιά. Μέ βασιλικό διάταγμα τοῦ 1901 ἡ μονή κηρύχθηκε διατηρητέα, ἐνώθηκαν δέ μέ αὐτή ὡς μετόχια τά μοναστήρια τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Παναγίτσας Τρικάλων²³, τῆς Γεννήσεως Θεοτόκου Ὁρφανοῦ καί τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Γριζάνου²⁴.

Ἡ κατάργηση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου (τό 1889 συγχωνεύθηκε μέ τήν ἐπισκοπή Τρίκκης) ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς σοβαροὺς λόγους πού συνέβαλαν στή διάλυση τῆς μονῆς, διότι ἡ ἐπισκοπή εἶχε ἰδρύσει τή μονή καί μερμονοῦσε γιά τή διατήρησή της. Μέ τή διάλυση τῆς μονῆς χάθηκε καί ἡ κτηματική περιουσία της. Ἀπό τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1995 ἡ μητρόπολη Τρίκκης ἐγκατέστησε ἐδῶ τρεῖς μοναχές, οἱ ὁποῖες ἐργάζονται ἀκατάπαυστα γιά τήν ἀνακαίνιση καί τή συντήρηση τοῦ συγκροτήματος. Ἡ μονή πανηγυρίζει στίς 8 Μαΐου.

Τό καθολικό καί ὁ περίβολος διατηροῦνται σήμερα σέ καλή κατάσταση, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα κτίσματα τῆς μονῆς (τράπεζα, κελλιά, πύργος), πού καταλαμβάνουν τή βόρεια πλευρά τοῦ συγκροτήματος, εἶναι ἐρειπωμένα.

13. Στή σελίδα 58 τῆς προθέσεως, μέ δεκαεῖς ἀφιερωτές καί μέ ἄλλους ἐννέα μεταγενέστερων ἐποχῶν, βλ. Κ. Σπανός, Οἱ θεσσαλικοὶ οἰκισμοὶ καί τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν τους στήν Πρόθεση 215 τῆς μονῆς τοῦ Βαρθολαίου. 1613-1614 - 19ος αἰώνας, *Θεσσημ* 23 (1993), σ. 94 καί 25 (1993), σ. 166.

14. Ἡ ἐνθύμηση ἀναφέρεται στό θανατικό πού ἔπαιξε στή Φαρκαδῶνα (Τζηγγότι) τό Μάρτιο τοῦ 1762, ὁπότε μετεκλήθησαν ἀπό τό γειτονικό Ζάρκο οἱ πατέρες τοῦ Ἁγίου Ὁρους, οἱ ὁποῖοι ἦλθαν μέ τόν Τίμιο Σταυρό, τά Τίμια Δῶρα καί μέ ἱερά λείψανα, βλ. Δ. Καλούσιος, Τρικαλινὰ Σύμμεικτα (Β'), *Θεσσημ* 20 (1991), σ. 143-144.

15. Στά δεκαεῖς χειρόγραφα φύλλα πού προστίθενται στό τέλος ἀναγράφονται ἐνδεκα ἐνθυμήσεις μέ πληροφορίες γιά τόν ζωγράφο καί τήν ἐπίτροπο τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης (ἀναφέρονται τό ἔτος 1870), τοὺς ἐφημερίους τοῦ Ζάρκου καί τοὺς ἀρχιερατεύοντες Γαρδικίου Παῖσιο (ἀναφέρεται τό ἔτος 1875), Ἀνθίμο (1847 καί 1852) καί Ἱερόθεο (1861, 1870 καί 1871), βλ. Δ. Καλούσιος, Τρικαλινὰ Σύμμεικτα (Ζ'), *Τρικαλινὸ Ἡμερολόγιο* 15 (1993-1994), σ. 261-266.

16. Ἡ μεσαιωνική πόλη Γαρδικί τοποθετεῖται στό σημερινό χωριό Παλαιογαρδικί, κοντά στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως Πελλινναῖο, στοὺς πρόποδες χαμηλοῦ προβούνου τῶν Ἀντιχασίων, στό 140 χλμ. τῆς ὁδοῦ Τρικάλων-Λαρίσης, βλ. Ἀβραμέα, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), σ. 162, 113-114. Koder - Hild, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), σ. 37. Γεωργιάδης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 8), σ. 187, 188, 198-199.

Πά τήν Ἐπισκοπή Γαρδικίου καί χρονολογικό κατάλογο τῶν ἐπισκόπων της βλ. Ν. Παννόπουλος, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας, *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 11 (1915), σ. 175-176· ὁ ἴδιος, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας, *Θεολογία* 14 (1936), σ. 140-142· Κ. Δυοβουνιώτης, Συμβολαὶ εἰς τήν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης, *Τερὸς Σύνδεσμος* 279 (1911), σ. 13· Ν. Παννουλῆς, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθήνα 1980.

17. Κώδικας Τρίκκης, φ. 67, βλ. Παννουλῆς, ὁ.π., σ. 95.

18. Ὁ περιηγητής Björnstahl ἐπισκέφθηκε τήν ἡμερομηνία αὐτὴ τόν ἐπίσκοπο Γαρδικίου Ἀνανία, ὁ ὁποῖος διέμενε στό Ζάρκο, Björnstahl, ὁ.π., σ. 64.

19. Δ. Καλούσιος, Τρικαλινὰ Σύμμεικτα (Ζ'), *Τρικαλινὸ Ἡμερολόγιο* 15 (1993-1994), σ. 262 (ἐνθύμηση ὑπ' ἀριθ. 4).

20. Νότια τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως κατά τόν Β. Καλογιάννη, Οἱ ἀνέκδοτοι κώδικες τῆς Ἐπισκοπῆς Ζάρκου, *Μετέωρα*, 22, Τρίκαλα 1968, σ. 36, βόρεια δέ κατά τήν παράδοση, βλ. Καλούσιος, ὁ.π., σ. 267.

21. Τρ. Παπαζήσης, Ἐκκλησίες καί μοναστήρια στὰ Χάσια καί Ἀντιχάσια, *Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Θεσσαλικῶν Σπουδῶν*, 17-21 Σεπτ. 1980, *Θεσσαλικά Χρονικά* ΙΕ' (1984), σ. 202.

22. Βασιλικὸ διάταγμα τῆς 10ης Νοεμβρίου 1894, ΦΕΚ 88Γ/11-1-1894, σ. 304.

23. Μικρὸ Τσιότι ἢ Τσιουτούλι.

24. ΦΕΚ 99Α/14-5-1901, σ. 391.

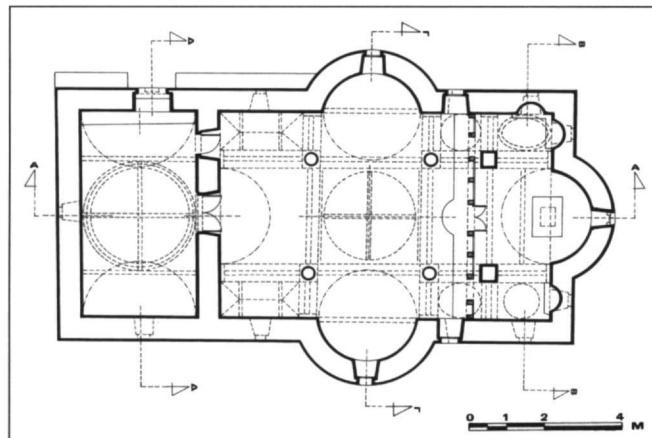
Εἰκ. 1. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάρκου. Ἀποψη ἀπὸ ΝΔ.

Ἀρχιτεκτονική

Τό καθολικό βρίσκεται στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς (Εἰκ. 1). Εἶναι ναός ἀθωνικοῦ τύπου, σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, μέ νάρθηκα στά δυτικά. Ἀνήκει στήν παραλλαγή τῶν σύνθετων τετρακίονων καί ἔχει ἐπιμηκυσμένη τή δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 2).

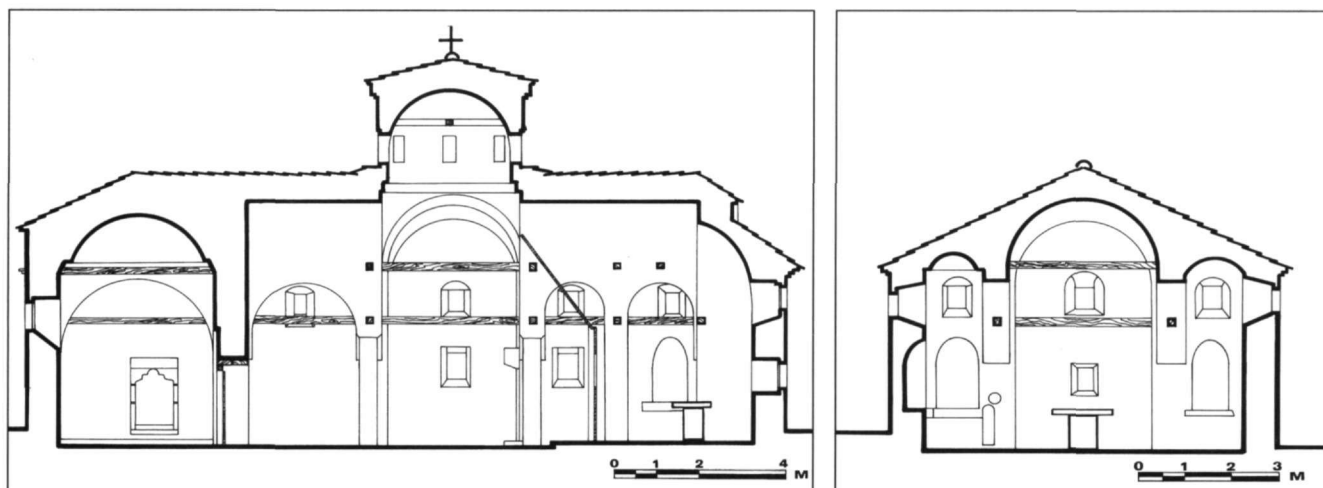
Ἔχει μέσες ἐξωτερικές διαστάσεις $16,65 \times 8,40$ μ. χωρίς τούς πλάγιους χορούς καί τήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Στό ὀρθογώνιο τῆς κατόψεως προσκολλᾶται ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἡμικυκλική σέ κάτοψη μέ διάμετρο 3 μ. καί καταλαμβάνει σχεδόν τό ἥμισυ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Οἱ πλάγιοι χοροί εἶναι βαθεῖς, ἐλάχιστα μικρότεροι τοῦ ἡμικυκλίου, μέ διάμετρο 3,10 μ. Οἱ ἡμικυκλικές κόγχες τῶν παραβημάτων, διαμέτρου 0,95 καί 0,80 μ. ἀντίστοιχα καί ὕψους 1,65 μ., ἐγγράφονται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἔχουν δέ ἡμικυκλική ἀπόληξη πρὸς τά ἐπάνω.

Τό τριμερές ἱερό χωρίζεται ἀπό τόν κυρίως ναό μέ πεσσούς σχεδόν τετραγωνικῆς διατομῆς ($0,55 \times 0,60$ μ.), μπροστά ἀπό τούς ὁποίους ὑψώνεται ξυλόγλυπτο τέ-

Εἰκ. 2. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάρκου. Κάτοψη.

μπλο. Ὁ χωρισμός τοῦ ἱεροῦ βήματος σέ τρία διαμερίσματα γίνεται μέ δύο τόξα ἐγκάρσια στή μεγάλη διάστασή του, τά ὁποία στηρίζονται πρὸς τά ἀνατολικά μέν στά μέτωπα ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς κόγχης, πρὸς τά δυτικά δέ στούς πεσσούς πού ὀριοθετοῦν τό

Εἰκ. 3-4. Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάκρου. Τομή κατά μήκος καὶ ἐγκάρσια τομή στό ἱερό βῆμα, ἀντίστοιχα.

ιερό βῆμα. Στό βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως ἐγγράφεται ἡμικυκλική κόγχη, διαμέτρου 0,85 μ. καὶ ὕψους 1,55 μ., μέ ἡμιελλειπτική ἀπόληξη πρὸς τὰ ἐπάνω. Τό δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος βρίσκεται 0,10 μ. ψηλότερα ἀπὸ τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ. Στό κέντρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος βρίσκεται ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ πέτρινη βάση, ὀρθογωνική σέ κάτοψη, διατομῆς 0,45×0,60 καὶ ὕψους 0,80 μ., καὶ ὀρθογωνική πλάκα διαστάσεων 0,95×1,90 μ. στήν ἐπάνω ἐπιφάνεια.

Τό κυρίως ἱερό βῆμα καλύπτεται μέ τήν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 3) καὶ τὰ παραβήματα μέ ἀσπίδες ἐπὶ λοφίων – ἐλλειπτική σέ κάτοψη ἢ πρόθεση καὶ κυκλική τό διακονικό –, τῶν ὁποίων οἱ κλεῖδες βρίσκονται σέ ὕψος 4,40 μ. ἀπὸ τό δάπεδο τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἐλλειπτική ἀσπίδα τῆς προθέσεως στηρίζεται σέ προέχουσα στεφάνη ἡ ὁποία σκοπό ἔχει νά μειώσει τό ἐλεύθερο ἄνοιγμα, ἄρα καὶ τίς διαμέτρους τοῦ θόλου (Εἰκ. 4). Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἶναι κατά τι στενότερη ἀπὸ τήν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ, μέ ἀποτέλεσμα τῇ δημιουργίᾳ δύο τόξων μετώπου ἐπάνω ἀπὸ τήν κλείδα τῆς. Ἡ κάλυψή της γίνεται μέ τεταρτοσφαίριο πού βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τόν ἡμικύλινδρο τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 4).

Ὁ φωτισμός τοῦ ἱεροῦ βήματος ἐπιτυγχάνεται μέ δύο ἐπάλληλα παράθυρα στήν κεντρική κόγχη, ἀνά ἓνα ὀρθογωνικό παράθυρο ψηλά στόν ἀνατολικό τοῖχο τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ ἀνά ἓνα, ἐπίσης ὀρθογωνικό παράθυρο, στό ἐπάνω μέρος τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τοίχου.

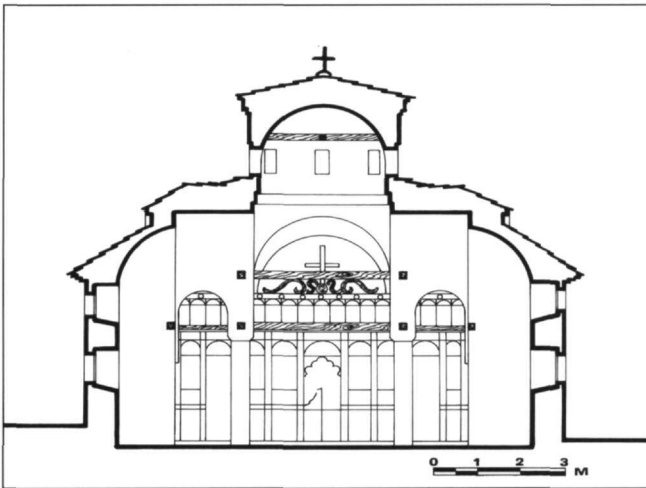
Στόν κυρίως ναό, στίς ἀπολήξεις τῶν ἐγκάρσιων κε-

ραιῶν τοῦ σταυροῦ, βρίσκονται οἱ πλάγιες κόγχες πού εἶναι λίγο στενότερες ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες καμάρες, μέ ἀποτέλεσμα τῇ διαφοροποίησίν τους μέ τόν σχηματισμό δύο διαδοχικῶν τόξων μετώπου, λεπτομέρεια πού ὑπάρχει καὶ στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος (Εἰκ. 3).

Στό σημεῖο διασταυρώσεως τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ ὑψώνεται ὁ τρούλος, ὁ ὁποῖος ἐξωτερικά ἔχει βάση σχήματος ὀρθογώνιου παραλληλεπιδέδου. Φέρεται ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου τῶν τεσσάρων κεραίων τοῦ σταυροῦ μέσῳ σφαιρικῶν τριγώνων μέ παρεμβολή δύο στεφανῶν σέ προέχουσα κλιμακωτή διάταξη, οἱ ὁποῖες μειώνουν τῇ διάμετρο τοῦ τρούλου σέ 2,90 μ. σέ σχέση μέ τόν στεγαζόμενο χώρο πού ἔχει διαστάσεις 3,30×3,30 μ. (Εἰκ. 5). Ἐχει τύμπανο ἐσωτερικά κυλινδρικό καὶ ἐξωτερικά ὀκτάπλευρο, κάλυψη δέ ἐσωτερικά ἡμισφαιρική καὶ ἐξωτερικά κωνική. Ἡ κορυφή τοῦ τρούλου βρίσκεται σέ ὕψος 8,55 μ. ἀπὸ τό δάπεδο τοῦ ναοῦ, ἐνῶ οἱ κλεῖδες στίς διασταυρωνόμενες κεραῖες, σέ ὕψος 5,85 μ. Ἀπὸ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, τὰ ἀνατολικά καλύπτονται μέ ἀσπίδες ἐπὶ λοφίων, ἐλλειπτικές σέ κάτοψη, ἐνῶ τὰ δυτικά μέ μοναστηριακοὺς θόλους. Οἱ κίονες τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ οἱ πεσσοὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος συνδέονται μέ τοὺς ἀπέναντι τοίχους μέ τόξα πλάτους 0,60 μ. Μέ ὅμοια τόξα συνδέονται οἱ δύο ἀνατολικοὶ κίονες μέ τοὺς πεσσοὺς.

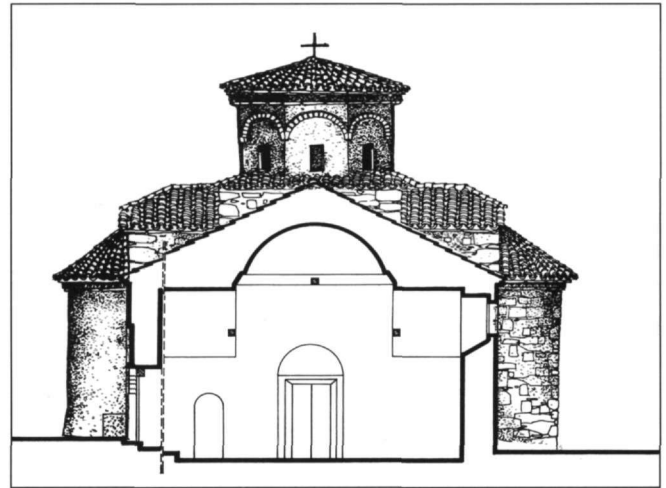
Ὁ φωτισμός τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπιτυγχάνεται μέ δέκα παράθυρα, ἀνά πέντε στόν βόρειο καὶ στόν νότιο τοῖχο, καὶ ἐνισχύεται μέ ὀκτῶ στενά μονόλοβα παράθυρα στό τύμπανο τοῦ τρούλου.

Ὁ κυρίως ναός χωρίζεται ἀπὸ τόν νάρθηκα μέ τοῖχο πάχους 0,80 μ. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν δύο χώρων γίνεται μέ

Εικ. 5. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Ζάρκου. Έγκάρσια τομή στον κυρίως ναό.

ἄξονική δίφυλλη θύρα πλάτους 1,20 μ. καὶ ὕψους 1,80 μ., μέ ὀριζόντια ἀπόληξη ἐπάνω καὶ μέ δεύτερη θύρα, μονόφυλλη, τοξωτή, πλάτους 0,65 μ. καὶ ὕψους 1,55 μ., πού ὀδηγεῖ στό βορειοδυτικό γωνιαῖο διαμέρισμα. Τό ὑπερθύρο τῆς δίφυλλης θύρας πρὸς τὴν πλευρά τοῦ νάρθηκα ἀνακουφίζεται ἀπὸ τὶς ὑπερκείμενες πιέσεις μέ ὑπερψωμένο τόξο. Καὶ τὰ δύο ἀνοίγματα στὸν διαχωριστικό τοῖχο διευρύνονται πρὸς τὴν πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ νάρθηκας εἶναι ἰσοπλατῆς μέ τὸν κυρίως ναό καὶ στεγάζεται μέ ἡμικυλινδρικό θόλο κατὰ τὸν ἐγκάρσιο ἄξονα τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 6). Ἡ γένεσή του στηρίζεται στίς μακρές πλευρές τοῦ νάρθηκα σέ ὕψος 2,20 μ. ἀπὸ τό δάπεδο. Ὁ ἡμικύλινδρος διακόπτεται στό κέντρο ἀπὸ τυφλό θόλο, κυκλικό σέ κάτοψη καὶ μικρότερο τοῦ ἡμισφαιρίου, ὃ ὁποῖος φέρεται ἀφ' ἑνός ἀπὸ τὰ δύο μετωπικά τόξα τοῦ ἐγκάρσιου ἡμικυλίνδρου καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸν ἀνατολικό καὶ τὸν δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Ἡ στήριξη γίνεται μέ τὴν παρεμβολή στεφάνης, ἡ ὁποία φέρει λοξή ἀπότμηση καὶ μειώνει τὴ διάμετρο τοῦ θόλου σέ 3,20 μ. σέ σχέση μέ τό πλάτος 3,70 μ. τοῦ στεγαζόμενου νάρθηκα. Ἡ εἴσοδος στὸν ναό γίνεται ἀπὸ τὴ μοναδική θύρα στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Τό ἀνοίγμα τῆς θύρας εἰσόδου ἔχει πλάτος 0,90 μ. καὶ ὕψος 1,55 μ., μικρό, κατὰ τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς. Τό κατώφλι διαμορφώνεται μέ τέσσερις λίθινες βαθμίδες, μέ τὶς ὁποῖες γίνεται ἡ κάθοδος στό ἐπίπεδο τοῦ ναοῦ πού βρίσκεται 0,50 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάση τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου ἐξαιτίας τῆς μικρῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Ὁ φωτισμός τοῦ νάρθηκα ἐπιτυγχάνεται μέ δύο ὀρθογωνικοῦ σχήματος παράθυρα στό ἐπάνω μέρος τοῦ νό-

Εἰκ. 6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Ζάρκου. Έγκάρσια τομή στον νάρθηκα.

τιου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου. Ὅλα τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα. Ἐχουν εὐθύγραμμα λίθινα ἀνώφλια καὶ μονολιθικούς σταθμούς. Φέρουν μεταλλικά κγκλιδώματα ἀσφαλείας ἀπὸ ὀριζόντιες καὶ κατακόρυφες σιδερένιες ράβδους, τοποθετημένες σέ σχῆμα τετράγωνο.

Οἱ κίονες εἶναι μονολιθικοί, διαμέτρου 0,45 μ., χωρὶς βάσεις, μέ ἀπλά τεκτονικά κιονόκρανα, ὑδροχρωματισμένοι. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν κυκλικῆς διατομῆς κίονα στό τετράγωνης διατομῆς κιονόκρανο γίνεται μέ λοξές ἀποτμήσεις τῶν γωνιῶν. Τό σύστημα τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων τοῦ ναοῦ δένεται μέ ξύλινους ἐλκυστήρες σέ δύο ἐπίπεδα, στό ὕψος τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονοκράνων καὶ στό ὕψος τῶν γενέσεων τῶν θόλων, γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀντισεισμικῆς ἐπάρκειας τοῦ κτιρίου. Ἐνα τρίτο σύστημα ἀπὸ δύο κάθετα διασταυρωνόμενους ἐλκυστήρες ὑπάρχει 0,60 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ ἡμισφαιρίου τοῦ τρούλου.

Τό σύνολο τῶν θόλων τοῦ ναοῦ ἐκτός τοῦ ἀναδυνόμενου τρούλου καλύπτεται μέ δίριχτη στέγη ἀπὸ κεραμίδια βυζαντινοῦ τύπου, μέ τὴ χαρακτηριστική γιὰ τοὺς ναούς τῆς Τουρκοκρατίας ἀπότμηση στὴν ἀνατολική καὶ τὴ δυτική πλευρά²⁵. Ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια κεραία

25. Ν. Μουτοόπουλος, *Οἱ ἐκκλησίες τοῦ Νομοῦ Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 78. Π. Βοκοτόπουλος, *Μεσαιωνικά μνημεῖα Ἡπείρου*, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 299. Χ. Μπούρας, Ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὴν τουρκοκρατία καὶ ὁ πατριάρχης Καλλίνικος, *Ἐκκλησίες* 1, 1979, σ. 171.

του σταυρού και τό τμήμα της ανατολικής κεραίας που αντιστοιχεί στο ιερό βήμα διαφοροποιούνται καθώς προβάλλουν από τη στέγη και καλύπτονται με ανεξάρτητες δίριχτες στέγες με μερική απότμηση στην όψη (βόρεια και νότια πλευρά αντίστοιχα). Έτσι, τα αετώματα των τριών κεραιών του σταυρού διαγράφονται με σαφήνεια στις όψεις. Διαφοροποίηση υπάρχει επίσης και στο δυτικό άκρο του ναού, που αντιστοιχεί στο κεντρικό τμήμα του νάρθηκα. Οι κόγχες του ιερού βήματος και των χορών έχουν ανεξάρτητες χαμηλότερες στέγες, σχήματος μισού κολουρού κώνου.

Η τοιχοποιία έχει πάχος από 0,75 έως 0,85 μ. Την άνοιξη του 1996 τό παχύ στρώμα κονιάματος που κάλυπτε την εξωτερική επιφάνεια των τοίχων καθαιρέθηκε με αμμοβολή, μέ τά γνωστά καταστροφικά αποτελέσματα. Μετά την αφαίρεση του επιχρίσματος διαπιστώθηκε ή χρήση ορθογωνισμένων γωνιολίθων και άργων λίθων στη δόμηση, μέ παρεμβολή κεράμων σέ όριζόντιες στρώσεις αλλά και άκανόνιστα. Στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου υπάρχει ένσωματωμένο στην τοιχοποιία αρχιτεκτονικό ύλικό σέ δεύτερη χρήση²⁶, στο όποιο περιλαμβάνεται και επιγραφή μέ τιμητικό ψήφισμα και άλλη μέ τό όνομα *Άβυρτάδας*. Τή βόρεια πλευρά του ναού περιέτρεχε έξωτερικά πεζούλι, τό όποιο αφαιρέθηκε κατά την τελευταία έπισκευή.

Κάτω από την προέχουσα στέγη του ναού υπάρχει γείσο από πλίνθινη όδοντωτή ταινία, ένώ κάτω από τίς στέγες των κεραιών του σταυρού και της βάσης του τρούλου υπάρχει άπλή σειρά σχιστολιθικών πλακών.

Έπισημαίνεται ή έλλειψη ακρίβειας στη χάραξη του ναού μέ αποτέλεσμα ή κάτοψη νά παρουσιάζει απόκλιση από την κανονικότητα.

Ο ναός έχει ξυλόγλυπτο τέμπλο που προέρχεται από άλλο μνημείο και καταλαμβάνει όλόκληρο τό πλάτος του ναού (Εικ. 7). Είναι ευθύγραμμο σέ κάτοψη μέ τριπλή καθ' ύψος διάρθρωση. Οι δύο κατώτερες ζώνες χωρίζονται μέ ορθοστάτες σέ έννέα άνισοπλατή τοξωτά διάχωρα, από τά όποια τά τρία αντιστοιχούν στην Ώραιά Πύλη και τίς εισόδους πρós την πρόθεση και τό διακονικό. Οι ορθοστάτες πατούν άπευθείας στο δάπεδο. Η κάτω ζώνη έχει ύψος 0,90 μ., ή μέση 1,85 μ. και ή επάνω 0,95 μ. Από την έπίστεψη του τέμπλου σώζεται μόνον ό σταυρός και οι δράκοντες που τόν υποβασιάζουν. Στα έπτά διάχωρα της μεσαίας ζώ-

νης είναι τοποθετημένες οι νεότερες δεσποτικές εικόνες. Τό άνοιγμα της Ώραιας Πύλης φέρει τοξωτό υπέρθυρο πολλαπλής καμπυλότητας (τριλοβο τόξο) και φράσσεται από ξυλόγλυπτο βημόθυρο. Τά ανοίγματα των παραβημάτων φέρουν τοξωτά υπέρθυρα μέ άπλά τόξα. Τό σύνολο έπιστέφεται μέ θριγκό που γέρνει πρós τόν κυρίως ναό και άποτελείται από τέσσερις έπιμέρους επάλληλες ζώνες. Η δεύτερη εκ των κάτω ζώνη είναι κοιλόκυρτη και κοσμεείται μέ τό θέμα της άμπέλου, ένώ ή τρίτη είναι ζωφόρος της Μεγάλης Δείσεως. Έχει ύψος περίπου 0,60 μ. και περιλαμβάνει δεκαένέα εικονίδια. Οι άναμονές που διαμορφώνονται στη ζώνη αυτή άπολήγουν επάνω σέ τοξύλλια. Τά τύμπανα των τοξυλλίων, όπως και τά τύμπανα των ήμικυκλικών άπολήξεων των δεσποτικών εικόνων, φέρουν πλούσιο ξυλόγλυπτο διάκοσμο. Η όριζόντια άπόληξη του θριγκού στέφεται μέ τόν μεγάλο ξύλινο σταυρό και τούς δράκοντες που τονίζουν τη γενική συμμετρία.

Ο διάκοσμος του τέμπλου έχει εκτελεσθεί μέ διάτρητη τεχνική, μέ αφαίρεση του βάθους σέ όρισμένα σημεία. Τά θέματα του ξυλόγλυπτου διακόσμου προέρχονται από τό φυτικό και τό ζωικό βασίλειο. Άνάμεσά τους υπάρχουν μεμονωμένες όλόσωμες μορφές που κρατούν ευάγγελιο μπροστά στο στήθος (στην επάνω άπόληξη των ορθοστατών), μεμονωμένες μετωπικές μορφές κατά κεφαλήν (στά τύμπανα των τοξυλλίων της Μεγάλης Δείσεως), καθώς επίσης και παραστάσεις μέ τά θέματα του Θρήνου (στο τύμπανο του τόξου επάνω από την Ώραιά Πύλη) (Εικ. 8), της Καθόδου στον Άδη, όπου ό Χριστός παριστάνεται μέσα σέ κυκλική δόξα νά έγείρει τόν Άδάμ και την Εύα, ένώ στο επάνω μέρος δύο άγγελοι που πετούν τοποθετούν στέμμα στην κεφαλή του (κάτω πλαισίωση δεσποτικής εικόνας), της Θεοτόκου ένθρονης μετωπικής μέ τόν Χριστό στην άγκαλιά, ένώ στο επάνω μέρος δύο άγγελοι τοποθετούν στέμμα στην κεφαλή της (κάτω πλαισίωση δεσποτικής εικόνας), του Προπατορικού Άμαρτήματος και της Έκδιώξεως των Πρωτοπλάστων από τόν Παράδεισο²⁷, του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (κάτω πλαισίωση δεσποτικής εικόνας) Άγίου Ιωάννη του Θεολόγου), της γοργόνας μέ δύο ούρες που καμπυλώνονται εκάτέρωθεν πρós τά επάνω και συγκρατούνται από τά άπλωμένα στα πλάγια χέρια της, των έφιππων στρατιωτικών άγίων Δημητρίου νά φονεύει τόν Σκυλογιάννη και Γεωργίου νά φονεύει τόν

26. Πρόκειται γιά εύρήματα από την αρχαία Φαϋττό.

27. Μέ τούς Πρωτοπλάστους εκάτέρωθεν του δένδρου, γύρω από

τό όποιο τυλίγεται τό φίδι.

Εικ. 7. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Ζάρκον. Τό ξυλόγλυπτο τέμπλο.

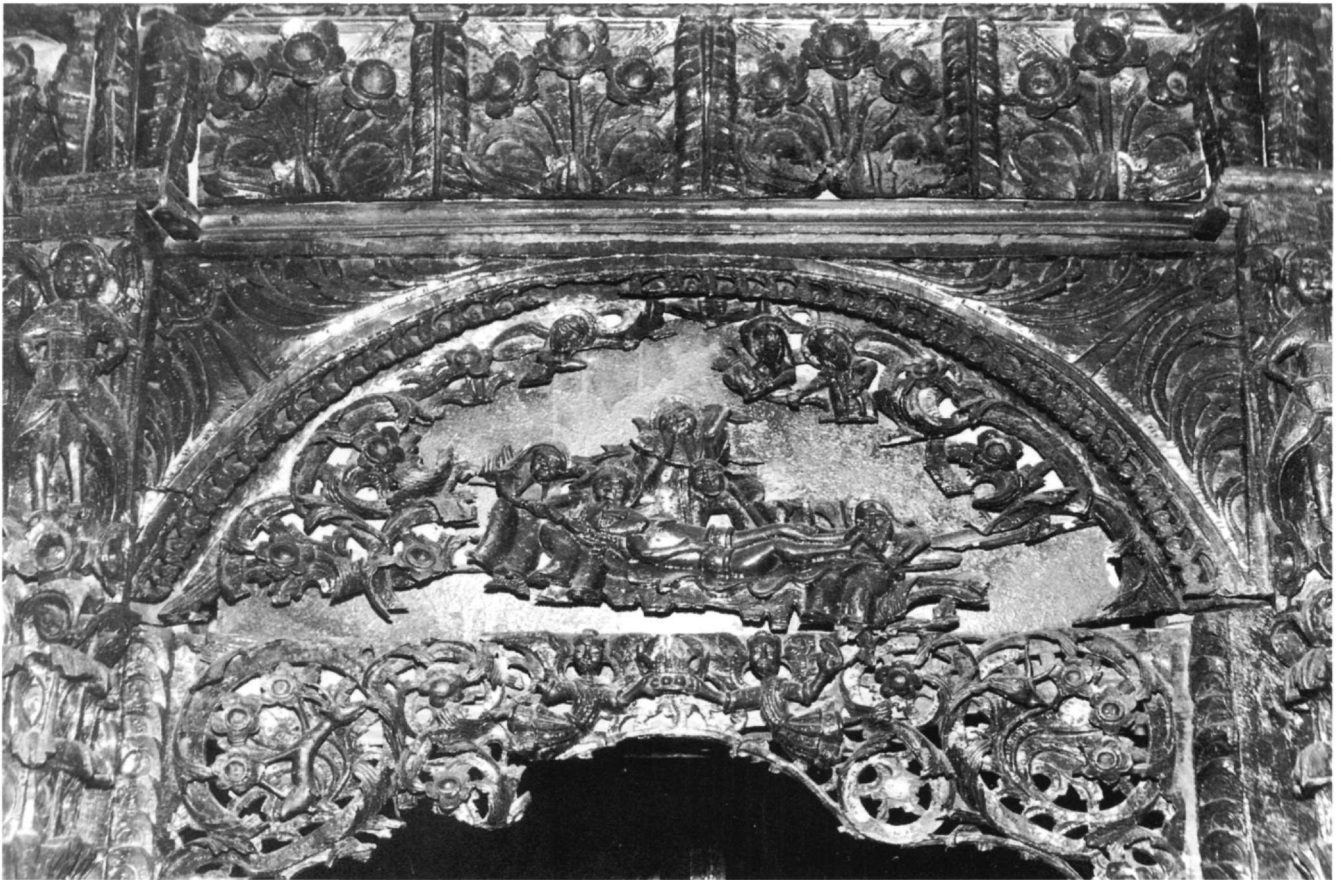
δράκοντα (στούς ὀρθοστάτες τῆς Ὁραίας Πύλης)²⁸, τοῦ ζεύγους τῶν ἀγγέλων πού πετοῦν κρατώντας στέμματα ἀνάμεσά τους (ἐπάνω ἀπό τό τρίλοβο τόξο τῆς Ὁραίας Πύλης, ἀλλά καί στή βάση τοῦ σταυροῦ) καί τοῦ

«Ὡσπερ Πελεκάν» (ὀρθοστάτης)²⁹. Ἀκόμη, ὑπάρχουν φυλακτικά-ἀποτρεπτικά θέματα – σταυροί, δράκοντες, λιοντάρια – καί στή βάση τοῦ σταυροῦ ἡ κάρα τοῦ Ἀδάμ μέ δύο κόκαλα ἀπό κάτω.

28. Ἡ ἐλληνική ἐκκλησιαστική ξυλογλυπτική δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση στούς δύο ἐφιππους στρατιωτικούς ἁγίους, βλ. Κ. Μακρῆς, Οἱ δύο καβαλλαράιοι ἅγιοι, *Βήματα*, Ἀθήνα 1979, σ. 273.

29. Στά ἐγκώμια τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ὁ θυσιαζόμενος Χρι-

στός παρομοιάζεται μέ τόν πελεκάνο: Ὡσπερ πελεκάν τετρωμένος τὴν πλευράν σου, Λόγε, σοὺς θανόντας παῖδας ἐξώσας, ἐπιστάξας ζωτικὸν αὐτοῖς κρουνόν.

Εἰκ. 8. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάκων. Τό ξυλόγλυπτο τέμπλο. Λεπτομέρεια.

Στό ναό ὑπάρχει ἀκόμη ξυλόγλυπτο προσκυνητᾶρι σέ σχῆμα στήλης (Εἰκ. 7). Στό ἐπάνω μέρος φέρει προστέγασμα πού προεξέχει ἀρκετά καί στηρίζεται στούς δύο ὀρθοστάτες πού περιβάλλουν τήν εἰκόνα.

Στόν κυρίως ναό ὑπάρχει ἀναλόγιο προερχόμενο ἀπό ἄλλο μνημεῖο, κατασκευασμένο μέ τήν τεχνική τῆς ἔνθεσης, ὅπου τά διακοσμητικά θέματα δημιουργοῦνται μέ τή σύνθεση μικρῶν κομματιῶν ἀπό ξύλο καί φύλντισι, τοποθετημένων μέσα σέ ὑποδοχές τῆς ξύλινης ἐπιφάνειας.

Τυπολογικές παρατηρήσεις

Τυπολογικά ὁ ναός ἀνήκει στούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους τῆς παραλλαγῆς τῶν σύνθετων τετρακίωνων³⁰. Ἡ ἀναλογία τοῦ κεντρικοῦ μεταξονίου πρὸς τά πλάγια εἶναι 2,53:1, σχετικά μεγάλη. Οἱ κίονες πλησιάζουν ἀρκετά στούς πλάγιους τοίχους (δυνατότητα γεφυρώσεως μεγάλου ἀνοίγματος - πρόθεση γιά στήριξη

ἐνός τρούλου μέ σχετικά μεγάλη διάμετρο: ἀντιστοιχία μέ τά πρωιμότερα παραδείγματα τοῦ ἄθωνικοῦ τύπου). Ἡ ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ εἶναι ἴση μέ τίς ἐγκάρσιες (1,50 μ.), ἐνῶ ἡ δυτική εἶναι ἐπιμηκυσμένη (3 μ.), μέ συνέπεια τά δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα νά εἶναι καί αὐτά ἐπιμηκυσμένα, μέ ἀναλογία $2,70:1,50 = 1,80$. Ὁρθογώνια εἶναι καί τά ἀνατολικά γωνιαῖα διαμερίσματα μέ ἀναλογία $1,40:1,20 = 1,16$ καί τά παραβήματα μέ ἀναλογία $1,70:1,20 = 1,40$.

Ὅπως ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ, οἱ ἐπιμήκεις ἀναλογίες γωνιαίων διαμερισμάτων ὁδηγοῦν στήν κάλυψή τους μέ κατά μήκος ἡμικυλίνδρους, ἐνῶ οἱ ἀναλογίες πού πλησιάζουν πρὸς τό τετράγωνο ὁδηγοῦν στήν κάλυψη

30. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινά καί μεσαιωνικά μνημεῖα Θεσσαλίας, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 305.

μέ φουρνικά ή σταυροθόλια³¹. Η κάλυψη όμως με κατά μήκος ήμικυλίνδρους δημιουργεί προβλήματα στη μορφολογική διάρθρωση του εσωτερικού χώρου³². Στην προσπάθεια επιλύσεως αυτών των μορφολογικών προβλημάτων, αλλά με ταυτόχρονη διατήρηση του επιμήκους σχήματος των γωνιαίων διαμερισμάτων οι τεχνίτες στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Ζάρκο χρησιμοποίησαν για την κάλυψη των μέν δυτικών γωνιαίων διαμερισμάτων, πού είναι και τα επιμηκέστερα, μοναστηριακούς θόλους³³, ενώ των ανατολικών και της προθέσεως έλλειψοειδή φουρνικά.

Τούς μοναστηριακούς θόλους ως τρόπο καλύψεως κτιρίων θά τούς συναντήσουμε ήδη τον 2ο αιώνα σε ένα μικρό, σταυροειδές έγγεγραμμένο κτίσμα στο ρωμαϊκό στρατόπεδο του Mousmieh (Mismiye) στη Συρία, στο κεντρικό διαμέρισμα του σταυροειδούς έγγεγραμμένου πυρήνα του³⁴, τον 4ο αιώνα στο συνεχόμενο με το οικόδομημα του Αγίου Λαυρεντίου στο Μιλάνο κτίσμα του Αγίου Ακουιλίνου, όπου ο θόλος είναι κατασκευασμένος ολόκληρος από τουβλά³⁵, αρκετά νωρίς δέ στα παράλια του Αιγαίου³⁶. Οι μοναστηριακοί θόλοι δέν είναι πολύ συνηθισμένοι σε βυζαντινούς ναούς, είναι όμως γνωστοί σε μοναστηριακά και κοσμικά κτίρια, κυρίως μεταβυζαντινά³⁷. Στόν έλλαδικό χώρο τό αρχαιότερο γνωστό παράδειγμα χρήσεως μοναστηριακού και του παραπλήσιου σκαφοειδούς θόλου σε ναό είναι οι Άγιοι Ανάργυροι Καστοριάς (12ος αϊ. - άκραία

διαμερίσματα του νάρθηκα)³⁸. Άλλα γνωστά παραδείγματα είναι ο Άγιος Νικόλαος στόν Έλαιώνα Σεργών (τέλος μεσοβυζαντινής περιόδου - υπερυψωμένοι μοναστηριακοί θόλοι καλύπτουν τό βορειοανατολικό και τό βορειοδυτικό γωνιαίο διαμέρισμα)³⁹, τό πλυντήριο της μονής Χελανδαρίου (ή μονή είναι κτίσμα του 14ου αϊ. - τό δυτικό τμήμα καλύπτεται με σκαφοειδή θόλο⁴⁰), ή Ευαγγελίστρια του Μυστρά (αρχές 15ου αϊ. - τό κατά τή νότια πλευρά διμερές πρόσκτισμα καλύπτεται με δύο έν συνεχεία σκαφοειδείς θόλους)⁴¹, τά παρεκκλήσια του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Τεσσαράκοντα της μονής Λαύρας στο Άγιον Όρος (δύο διαμερίσματα του νάρθηκα)⁴², ή κινστέρνα της μονής Βλατάδων⁴³, τό καθολικό της μονής Αντινίτσης (β' μισό 15ου αϊ. - πέντε από τά έξι διαμερίσματα της λιτής και τά δυτικά γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με μοναστηριακούς θόλους, στους όποιους οι εισέχουσες διαγώνιοι ένισχύονται με χονδρά πώρινα βεργία)⁴⁴, τό παρεκκλήσιο του Αγίου Άνδρέα στη μονή Βατοπεδίου (νάρθηκας)⁴⁵, ή Άγία Τριάδα στο Καστέλλι Σπετσών (1793 - 6+6 διαμερίσματα των πλάγιων κλιτών συμπεριλαμβανομένων των παραβημάτων και του νάρθηκα)⁴⁶. Μοναστηριακούς θόλους κατά τήν έποχή της Τουρκοκρατίας θά συναντήσουμε και σε μνημεία του θεσσαλικού χώρου, όπως είναι ή τράπεζα και τό σκευοφυλάκιο του Μεγάλου Μετέωρου (16ου αϊ.)⁴⁷, τό καθολικό της μονής Πέτρας (πρό του 1625 - κάλυψη του

31. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, σ. 64, 66, 69.

32. Στ. Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των σταυροειδών έγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος, *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), σ. 194, 196, εικ. 4, 5, σ. 198.

33. Ό μοναστηριακός θόλος προκύπτει από τήν άλληλοτομία κυλινδρικών επιφανειών ή επιφανειών πού προσεγγίζουν τόν κύλινδρο, βλ. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική* (μτφρ. Φ. Μαλούχου-Τουφάνου), Άθήνα 1991, σ. 632. Χ. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, 2: *Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, τό Ισλάμ και τήν Δυτική Εύρώπη κατά τόν Μεσαίωνα*, Άθήνα 1994, σ. 114 σχέδ. 2, σ. 115. Για τούς μοναστηριακούς θόλους και τόν τρόπο κατασκευής τους βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1976, Μιλάνο 1978, σ. 11.

34. Krautheimer, ό.π., σ. 418, 419 εικ. 300.

35. Krautheimer, ό.π., σ. 103

36. F.W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels*, Baden-Baden 1956, σ. 36.

37. Μπούρας, ό.π. (ύποσημ. 33), σ. 114-115.

38. Ά. Όρλάνδος, Τά βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, *ΑΒΜΕ Δ'* (1938), σ. 11 εικ. 3, σ. 12 εικ. 4. Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος-11ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, εικ. 269.

39. Κ. Οικονόμου, Ό σταυροειδής έγγεγραμμένος ναός του Αγίου Νικολάου στόν Έλαιώνα Σεργών, *Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Άθήνα 1989, σ. 64.

40. Ά. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Άθήνα 1958², σ. 140 και εικ. 168. Ό ίδιος, Παραλειπόμενα από τήν μονήν Χελανδαρίου, *ΑΒΜΕ Η'* (1955-1956), σ. 110-112.

41. Όρλάνδος, *ΑΒΜΕ Η'* (1955-1956), σ. 112 εικ. 6.

42. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, σ. 140.

43. Ά. Ξυγγόπουλος, Κινστέρνα παρά τήν Μονήν Βλατάδων, *ΕΕΠΣΑΠΘ Ζ'* (1956), σ. 53 εικ. 1-2.

44. Ά. Όρλάνδος, *Η επί της Όθρους μονή της Αντινίτσης*, *ΕΕΒΣ Ζ'* (1930), σ. 370 εικ. 2, σ. 371, 373.

45. Χ. Χειλάς, Τό παρεκκλήσιο του Αγίου Άνδρέα στη μονή Βατοπεδίου, *Εκκλησίες* 3, 1989, σ. 69 εικ. 7.

46. Λ. Μιχαλόπουλος, Ναοί στο Καστέλλι των Σπετσών, *Εκκλησίες* 3, 1989, σ. 219, 222 εικ. 30.

47. Ά. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, σ. 46 εικ. 56: τράπεζα, σ. 71 εικ. 97: σκευοφυλάκιο. Επίσης, Γ. Ά. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας, *ΕΕΒΣ Θ'* (1932), σ. 403 εικ. 20: σκευοφυλάκιο.

νάρθηκα μέ τρεις σκαφοειδείς θόλους)⁴⁸, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στό Ρούμ-Παλαμᾶ Καρδίτσας (1811 - ἀνατολικό διαμέρισμα τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ νάρθηκα)⁴⁹, ἡ Ἁγία Τριάδα Δρακότρυπας (1742 - σκαφοειδείς θόλοι στά ἀκραῖα διαμερίσματα τοῦ νάρθηκα, μοναστηριακοί θόλοι στά δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα, ὅπως καί στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο)⁵⁰, τό καθολικό τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρα στή Βράχα Εὐρυτανίας (1745 - δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα, ὅπως καί στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο)⁵¹, ὁ Ἅγιος Γεώργιος στή Γράλιστα Ἀγρᾶφων (1818 - ἐγκάρσιο κλίτος)⁵².

Τό διακονικό καλύπτεται μέ ἡμικυκλικό σέ κάτοψη φουρνικό. Ἐδῶ ὅμως, προκεμένου νά τετραγωνισθεῖ ἡ βάση στήν ὁποία στηρίζεται ὁ θόλος, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ δευτερεύοντα τόξα σέ ἀτελῆ μορφή, ἐγκάρσια πρὸς τόν κατά μήκος ἄξονα τοῦ ναοῦ⁵³.

Ἡ τριπλῇ διαίρεση τοῦ νάρθηκα καί ἡ κάλυψή του μέ δύο ἡμικυλίνδρους στά ἄκρα, πού ὑποβαστάζουν ἀσπίδα στό κέντρο, εἶναι συνηθισμένη γιά στενοῦς νάρθηκες. Θά τῇ συναντήσουμε καί σέ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως στό καθολικό τῆς μονῆς Σωσίνου στό Πωγώνι (1598)⁵⁴, στό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίου Γεωργίου στό Ἑπταχώ-

ρι (Μπουρμπουτσιό - πρὶν ἀπό τό 1625)⁵⁵, στόν κοιμητηριακό ναό τῶν Ἁγίων Πάντων μονῆς Ξηροποτάμου στό Ἅγιον Ὄρος⁵⁶. Στή Βλαχέρνα τῆς Ἀρτας ἔχουμε ἐλλειψοειδές φουρνικό στή θέση τῆς ἀσπίδας⁵⁷.

Οἱ χοροί εἶναι βαθεῖς, ἡμικυκλικοί ἐξωτερικά καί ἐσωτερικά, σέ ἀντίθεση μέ τούς ἀβαθεῖς χορούς πού συναντῶνται στά περισσότερα γνωστά παραδείγματα στόν ἐλλαδικό χώρο. Βαθεῖς χορούς θά συναντήσουμε καί στή μονή Διονυσίου στόν Ὀλυμπο⁵⁸, στή μονή Ξενοφώντος στό Ἅγιον Ὄρος⁵⁹, στά καθολικά τῶν μονῶν Ἀγίας Ἀναλήψεως στά Καλύβια Ἀναλήψεως Ἐλασσόνο⁶⁰, Βαρλαάμ⁶¹, Ρουσάνου⁶² καί Ἁγίου Στεφάνου⁶³ στά Μετέωρα, στό Τσάγεζι⁶⁴, Ἀγίας Παρασκευῆς στό Νεραϊδοχώρι Τρικάλων⁶⁵, στόν Προφήτη Ἡλία Θεσσαλονίκης (1320) (ὑπερημικυκλικοί χοροί)⁶⁶.

Ὅσον ἀφορᾷ τῇ διάταξί τῶν εἰσόδων ἀπό τόν νάρθηκα στόν κυρίως ναό, τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἀνήκει στόν τύπο μέ δύο εἰσόδους, μία κεντρική καί μία πρὸς τό βορειοδυτικό γωνιαῖο διαμέρισμα, ὅπως καί τά καθολικά τῶν μονῶν τῆς Μεγάλης Παναγίας στή Σάμο (1596)⁶⁷, Πέτρας Πίνδου⁶⁸, Φλαμουρίου Πηλίου⁶⁹ καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος στό Ἑπταχώρι Βοΐου-Γράμμου⁷⁰.

48. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ μονή Πέτρας στή Νότια Πίνδο, *Ἐκκλησιές* 2, 1982, σ. 123 εἰκ. 6.

49. Ἱ. Καρατζόγλου, Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Ρούμ-Παλαμᾶ Καρδίτσας, *Ἐκκλησιές* 3, 1989, σ. 146 εἰκ. 3.

50. Ἱ. Καρατζόγλου, Ἡ μονή Ἀγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Σκλάταινας), *Ἐκκλησιές* 2, 1982, σ. 140 εἰκ. 2, σ. 141.

51. Γ. Ντέλλας, Τό μοναστήρι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρα στή Βράχα Εὐρυτανίας, *Ἐκκλησιές* 4, 1993, σ. 120 εἰκ. 3.

52. Ἱ. Καρατζόγλου, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Γράλιστας Ἀγρᾶφων, *Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1995, σ. 34-35.

53. Πρβλ. τήν Ἁγία Παρασκευή στό Νεραϊδοχώρι Τρικάλων, ὅπου χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης δευτερεύοντα τόξα γιά νά τετραγωνισθεῖ ἡ βάση τῶν ἡμισφαίρειων θόλων τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων καί τῶν παραβημάτων, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ἡ Ἁγία Παρασκευή στό Νεραϊδοχώρι Τρικάλων, *Ἐκκλησιές* 5, 1998, σ. 189-205.

54. Ρ. Στυλιανοῦ, Τό καθολικό τῆς μονῆς Σωσίνου στό Πωγώνι τῆς Ἠλείου, *Ἐκκλησιές* 2, 1982, σ. 72 εἰκ. 8, 9.

55. Μ. Πολυβίου, Ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Ἑπταχώρι (Μπουρμπουτσιό) Βοΐου-Γράμμου, *Ἐκκλησιές* 2, 1982, σ. 37 εἰκ. 4. Ἐδῶ οἱ δύο ἡμικυλίνδροι ὑποβαστάζουν στό κέντρο τρούλο.

56. Μ. Πολυβίου, Ὁ κοιμητηριακός ναός τῶν Ἁγίων Πάντων τῆς μονῆς Ξηροποτάμου στό Ἅγιον Ὄρος, *Ἐκκλησιές* 3, 1989, σ. 93 εἰκ. 3, 4, σ. 94 εἰκ. 6.

57. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ παρά τήν Ἀρταν μονή τῶν Βλαχερνῶν,

ΑΒΜΕΒ (1936), σ. 7 εἰκ. 1.

58. Χ. Σιαξμπάνη-Στεφάνου, Τό καθολικό τῆς μονῆς Διονυσίου στόν Ὀλυμπο, *Ἐκκλησιές* 3, 1989, σ. 119 εἰκ. 16.

59. Ρ. Mylonas, Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au mont Athos et la Genèse du type du catholicon athonite, *CahArch* 32 (1984), σ. 108.

60. Ἀ. Πασαλῆ, *Ναοί τῆς Ἐπισκοπῆς Δομενίκου καί Ἐλασσόνο. Συμβολή στή μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, ΕΕΠΣΑΠΘ II* (1994), Παράρτημα 30, σ. 539 (σχέδιο κατόψεως).

61. Σωτηρίου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 47), σ. 399 εἰκ. 16.

62. Ὁ.π., σ. 400 εἰκ. 17.

63. Ὁ.π., σ. 402 εἰκ. 19.

64. Γ. Ἀ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II' καί ΙΔ' αἰῶνος, *ΕΕΒΣΕ* (1928), σ. 357 εἰκ. 7.

65. Ἀ. Πασαλῆ, Ἡ Ἁγία Παρασκευή στό Νεραϊδοχώρι Τρικάλων, *Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1995, σ. 60.

66. Μυλωνᾶς, ὁ.π. (ὑπόσημ. 48), σ. 135 εἰκ. 31.6.

67. Ν. Πασσᾶς, *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Μεγάλης Παναγίας τῆς Σάμου*, Ἀθήνα 1982, σ. 20.

68. Μυλωνᾶς, ὁ.π., σ. 121-137, εἰκ. 32.9α-γ, σχέδια κατόψεως καί τομῶν τοῦ ναοῦ.

69. Γ. Κίξης, Ἡ μονή Φλαμουρίου στό Πήλιο, *Ἐκκλησιές* 2, 1982, σ. 154 εἰκ. 7.

70. Πολυβίου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 55), σ. 37 εἰκ. 4.

Μορφολογικές παρατηρήσεις

Ἡ διάθεση γιά μορφολογικές ἀναζητήσεις στό καθολικό εἶναι ἐλάχιστη. Ἐξωτερικά δεσπόζουν οἱ ἐξάρσεις τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ καί τῶν χορῶν (Εἰκ. 9-11), καθῶς καί τὰ γεῖσα πού προεξέχουν. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος ἐξωτερικά εἶναι τελείως ἀκόσμητη, ἂν ἐξαιρέσουμε τό γεῖσο ἀπό πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία ἀμέσως κάτω ἀπό τὰ προέχοντα κεραμίδια τῆς στέγης (Εἰκ. 9). Οἱ ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων παραμένουν τελείως ἀδιάθροτες, μέ ἐξαίρεση τό δυτικό ἄκρο τῆς βόρειας ὀψευς (Εἰκ. 11) πού ποικίλλεται μέ τό λίθινο τόξο πολλαπλῆς καμπυλότητας πού ἐπιστέφει τό ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου καί εἶναι γνωστό ἀπό πολλούς ναούς τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας⁷¹. Τό ὑπέρθυρο μόνο ἐξωτερικά εἶναι λίθινο πολλαπλῆς καμπυλότητας, ἐνῶ ἐσωτερικά εἶναι ξύλινο, ὀριζόντιο, χαμηλωμένο. Ψηλότερα ἀνοίγεται ἀβαθῆς κόγχη ὀρθογωνική σέ κάτοψη, μέ ἡμικυκλική ἀπόληξη πρὸς τὰ ἐπάνω, μέ τήν εἰκόνα τοῦ τιμωμένου στόν ναό ἁγίου ζωγραφισμένη στό τύμπανο, ἡ ὁποία ὀφείλει τήν κατασκευή της σέ πρόθεση ἀνακουφίσεως τοῦ ὑποκείμενου ἀνοίγματος, ἀλλά καί μορφολογικῆς διαπλάσεως τῆς ἐπιφάνειας. Ψηλότερα ἀπό τήν κόγχη καί κάτω ἀπό τό γεῖσο τῆς στέγης ὑπάρχουν ὑπολείμματα παλαιοῦ λίθινου στεγαστρού γιά προστασία ἀπό τή βροχή. Τό θύρωμα τοῦ ναοῦ σχηματίζεται ἀπό ὀρθογωνισμένους γωνιολίθους χωρίς ἰδιαίτερα μορφολογικά στοιχεῖα.

Μορφολογικό ἐνδιαφέρον προσδίδει στό μνημεῖο ἡ στέγαση τῆς βόρειας, τῆς νότιας καί τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ μέ τή διαφοροποίησή τους ἀπό τήν ὑπόλοιπη στέγη καί τό ἀνεξάρτητο πολυγωνικό γεῖσο τους (Εἰκ. 12). Ἦδη ἀπό τόν 16ο-17ο αἰῶνα στούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς ἡ κάλυψη ἀπλοποιεῖται συμπεριλαμβάνοντας καί τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα κάτω ἀπό τή στέγη τῆς ἀνατολικῆς καί τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, ἀλλά καί τὰ παραβήματα καί τόν νάρθηκα. Τά παραδείγματα ἁγιορεϊτικῶν ναῶν τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, στά ὁποῖα τό

Εἰκ. 9. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάρκου. Ἀνατολική ὄψη.

σταυρικό σχῆμα διακρίνεται στή στέγη, εἶναι σχετικῶς λίγα. Ἀναφέρουμε τήν Ἁγία Παρασκευή στό Νεραΐδοχώρι Τρικάλων⁷², τόν Ἅγιο Γεώργιο παρὰ τό Ριζάρι Τρικάλων⁷³, τό καθολικό τῆς μονῆς Σωσίνου στό Πωγώνι τῆς Ἠπείρου⁷⁴, τό καθολικό τῆς μονῆς Παναγίας Εὐαγγελίστριας στήν Μπουνάσια Γρεβενῶν⁷⁵, τό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίου Γεωργίου Πόρτας στήν Αἰτωλοακαρνανία⁷⁶, τό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδας Δρακότρυπας⁷⁷, τό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίου Γεωργίου στό Ἑπταχώρι⁷⁸.

Ὡς μορφολογικό στοιχεῖο λειτουργεῖ ἐπίσης καί ἡ κυβόσχημη βάση τοῦ τρούλου, ἡ ὁποία εἶναι πολύ γνωστή στόν ἐλλαδικό χώρο καί προκύπτει ἀπό τήν ἀνάγκη γιά κάλυψη τῶν λοφίων τοῦ τρούλου, ὀφείλεται δέ σέ ἐπιρροή τῆς Πρωτεύουσας⁷⁹. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται μέν κατ' ἀνάγκην προκεκμένου νά ἀντιμετωπισθεῖ ἡ ἔδραση τοῦ τρούλου καί ἡ κάλυψη τῶν λοφίων ἐφόσον

71. Θύρες μέ λίθινο τοξωτό πλαίσιο ἐπικρατοῦν στήν Ἠπειρο τόν 17ο αἰῶνα, ἐνῶ τό ὀριζόντιο λίθινο ἀνώφλι ἐπικρατεῖ κυρίως τόν 18ο αἰῶνα, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι Ζαγορίου, *Ἐκκλησίες* 1, 1979, σ. 118.

72. Πασαλῆ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 65), σ. 61.

73. Ε. Κουρκουτίδου, Μεσαιωνικά μνημεῖα Θεσσαλίας, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, σ. 276 καί πίν. 220β.

74. Στυλιανοῦ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 54), σ. 73 εἰκ. 10.

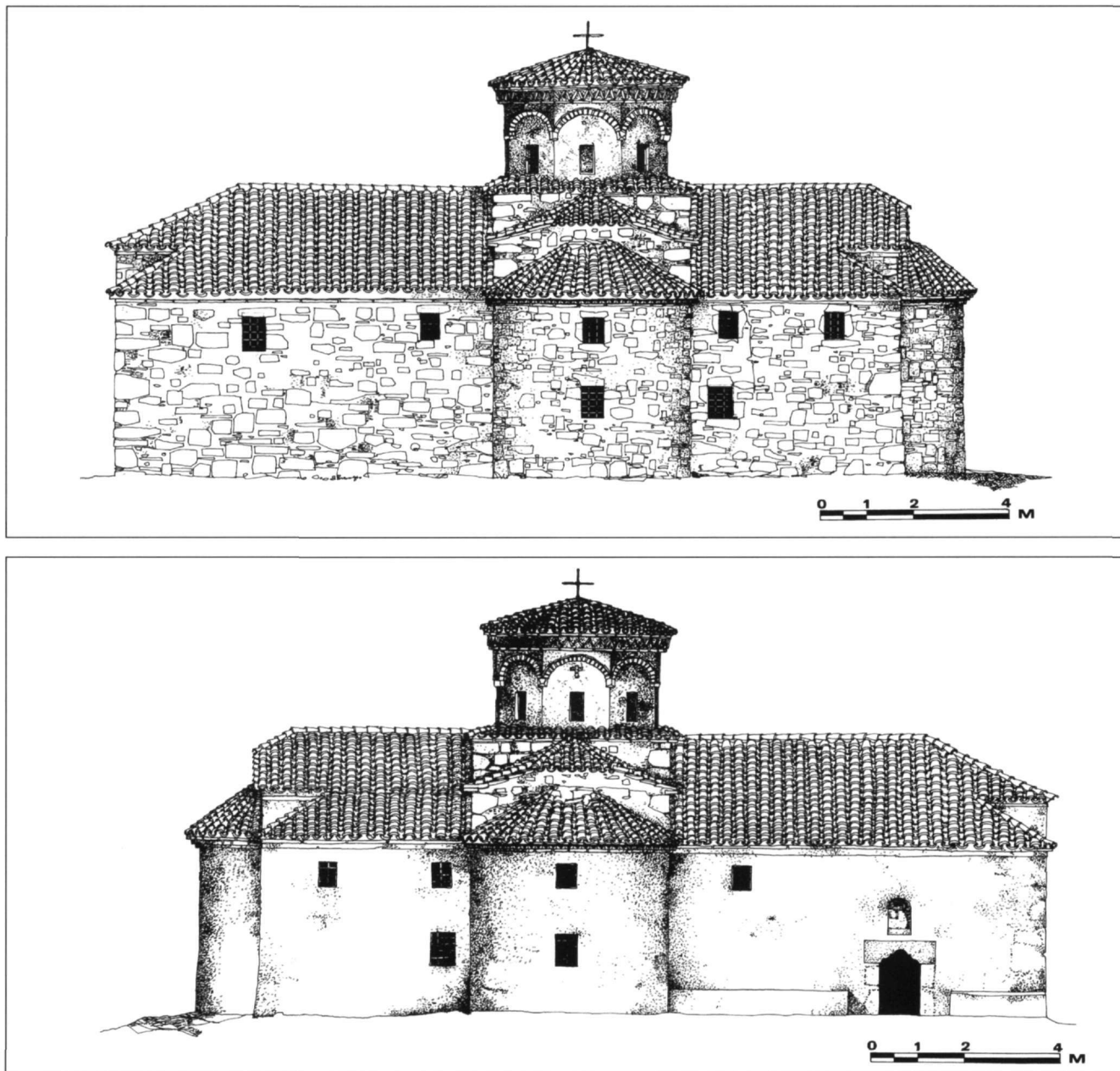
75. Β. Νικίτα-Σκαρτάδου, Τό μοναστήρι τῆς Μπουνάσιας καί τὰ λιθανάγλυφά του, *Μακεδονικά* 17 (1977), σ. 213 εἰκ. 1.

76. Π. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αἰτωλίας καί Ἀκαρνανίας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, σ. 332 καί πίν. 242β.

77. Καρατζόγλου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 50), σ. 140 εἰκ. 3.

78. Πολυβίου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 55), σ. 35 εἰκ. 1.

79. Μ. Χατζηδάκης, Πνευματικός βίος καί πολιτισμός, 1669-1821, *ΙΕΕ ΙΑ'*, σ. 244.

Εικ. 10-11. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάκχον. Νότια καί βόρεια ὄψη, ἀντίστοιχα.

ὁ ναός καλύπτεται μέ ἐνιαία δίριχτη στέγη, ἀποτελεῖ ὅμως καί μορφολογικό στοιχεῖο, ἀντίστοιχο μέ ἐκεῖνα ἄλλων τρουλαίων ναῶν, ὅπως π.χ. τῶν καθολικῶν τῆς

μονῆς Ἀντινίτσης⁸⁰, τοῦ Μεγάλου Μετεώρου⁸¹, τῆς μονῆς Βαρλαάμ⁸², τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου⁸³, τῆς μονῆς Φλαμουρίου στό Πήλιο⁸⁴, τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθα-

80. Ὁρλάνδος, ὅ.π. (ὑπόσημ. 44), σ. 376 εἰκ. 5.

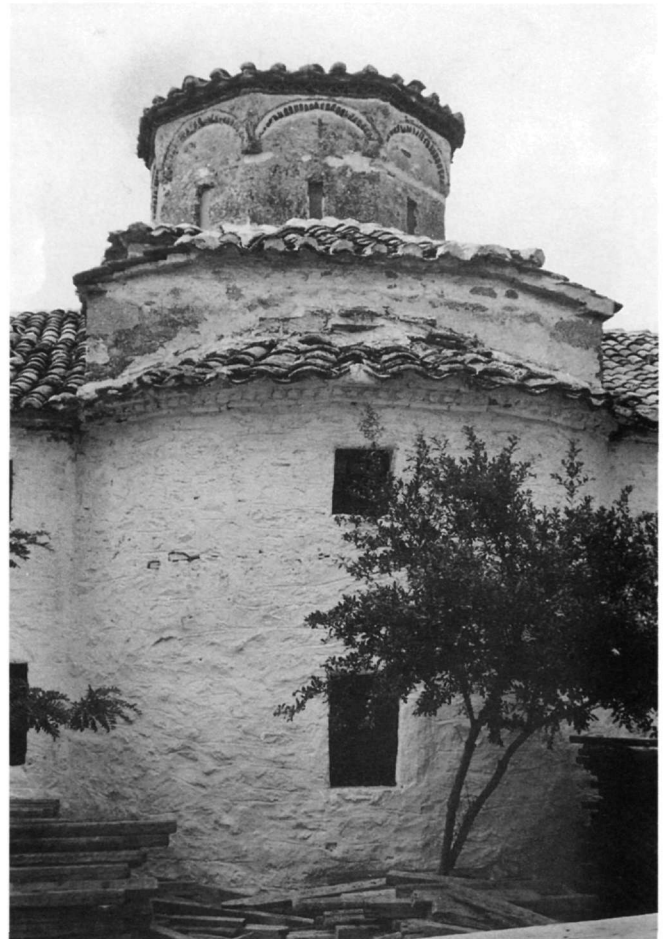
81. Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑπόσημ. 47), σ. 394 εἰκ. 12. Ν. Νικονάνος, *Μετέωρα, Τά μοναστήρια καί ἡ ἱστορία τους*, Ἀθήνα 1987, σ. 25, εἰκ. 9.

82. Νικονάνος, ὅ.π., σ. 38 εἰκ. 13, σ. 41 εἰκ. 14.

83. Σ. Καδᾶς, *Τό Ἅγιον Ὄρος. Τά μοναστήρια καί οἱ θησαυροί τους*, Ἀθήνα 1987, σ. 71 εἰκ. 41.

84. Κίξης, ὅ.π. (ὑπόσημ. 69), σ. 160.

νασίου στο Ρούμ-Παλαμὰ Καρδίτσας⁸⁵ καὶ ἄλλων. Πλίνθινη ζώνη ζίγκ ζάγκ πρὸ κοίλου βάθους ἐπιστέφει τὸ τύμπανο τοῦ τρούλου (Εἰκ. 12). Ἀνάλογες ζώνες κοσμοῦν μνημεῖα ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους τοπικά καὶ χρονικά. Θὰ τίς συναντήσουμε σέ βυζαντινά μνημεῖα: στήν Ἐπισκοπή Μάστρου (δυτική ὄψη, μεταξύ τῶν τόξων τοῦ τριβήλου)⁸⁶, στόν Ἅγιο Βασίλειο στή Γέφυρα Ἄρτας (τροῦλος)⁸⁷, στήν Παναξιώτισσα Γαβρολίμνης⁸⁸, στόν Ἅγιο Νικόλαο παρὰ τήν Κορακιάνα Κερκύρας⁸⁹, στή Μητρόπολη τῆς Santa Severina στήν Καλαβρία⁹⁰, στό καθολικό τῆς μονῆς Σιδερόπορτας στή Μεσσηνία (τροῦλος - κόγχη ἱεροῦ βήματος)⁹¹, στήν Πόρτα Παναγιά (γεῖσο τοῦ τρούλου)⁹², στή μονή Ρολοσκο πρώην Γιουγκοσλαβίας (ἀνατολική πλευρά)⁹³, στήν Ὁδηγήτρια Λευκάδας (βόρειο μισό τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς)⁹⁴, στήν Παναγία Μπρυώνη (Νεοχωράκι)⁹⁵, στή Μεγάλη Παναγία Παραμυθιάς Θεσπρωτίας (στό ἀνατολικό τμήμα τοῦ νότιου τοίχου καὶ στήν ἀνατολική ὄψη, στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος, κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο καὶ χαμηλά στό μέτωπο μεταξύ κόγχης ἱεροῦ βήματος καὶ κόγχης προθέσεως συνεχίζοντας στό νότιο μισό τῆς κόγχης τῆς προθέσεως)⁹⁶, ἀλλὰ καὶ σέ μεταβυζαντινά μνημεῖα: στήν Ἁγία Δευτέρα Τρύφου Ἀκαρνανίας⁹⁷, στόν Ταξιάρχη Μελιγαλᾶ Μεσσηνίας (κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ τρούλου)⁹⁸, στό καθολικό τῆς μονῆς Ντίλιου στό Νησί Ἰωαννίνων (νότιο μισό τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος)⁹⁹, στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο στοῦ Ρούμ-Παλαμὰ Καρδίτσας (γεῖσα κογχῶν ἱεροῦ βήματος)¹⁰⁰. Σέ κάθε πλευρά τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο παράθυρο, προεξέχει χαμηλωμένο τοξωτὸ ἀψίδωμα. Τὰ ἀψιδώματα διαμορφώνονται μέ πλίνθους τοποθετημένες ἐγκάρσια, ποὺ περιβάλλονται

Εἰκ. 12. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάρκων. Βόρεια ὄψη. Λεπτομέρεια.

85. Καρατζόγλου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 49), σ. 148 εἰκ. 8. Κυβόσχημη βάση ἔχει μόνον ὁ κεντρικὸς τρούλος.

86. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992², πίν. 1α, 4α, σ. 19 σχέδ. 6.

87. Ὁ.π., σ. 49.

88. Ὁ.π., σ. 84-85.

89. Π. Βοκοτόπουλος, *Μεσαιωνικά μνημεῖα Ἰονίων Νήσων*, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 372.

90. A. Venditti, *Architettura bizantina nell'Italia meridionale, Campania-Calabria, Lucania*, Νάπολη 1967.

91. Γ. Δημητροκάλλης, *Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Ἀθήναι 1990, σ. 166-167 καὶ εἰκ. 155, 156.

92. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἡ Πόρτα Παναγία τῆς Θεσσαλίας*, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 15 εἰκ. 5, σ. 22.

93. Γ. Βελένης, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Β' (πίνακες, σχέδια), Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 30β.

94. Κ. Τσουρῆς, *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα 1988, εἰκ. 51.

95. Βελένης, ὁ.π., πίν. 83α.

96. Ἀ. Πασαλῆ, *Ἡ Μεγάλη Παναγία στήν Παραμυθιά Θεσπρωτίας*, ΔΧΑΕ ΙΘ' (1996-97), σ. 385 εἰκ. 19, 20, σ. 387 εἰκ. 21, σ. 389 εἰκ. 23.

97. Π. Βοκοτόπουλος, *Μεσαιωνικά Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας*, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 334.

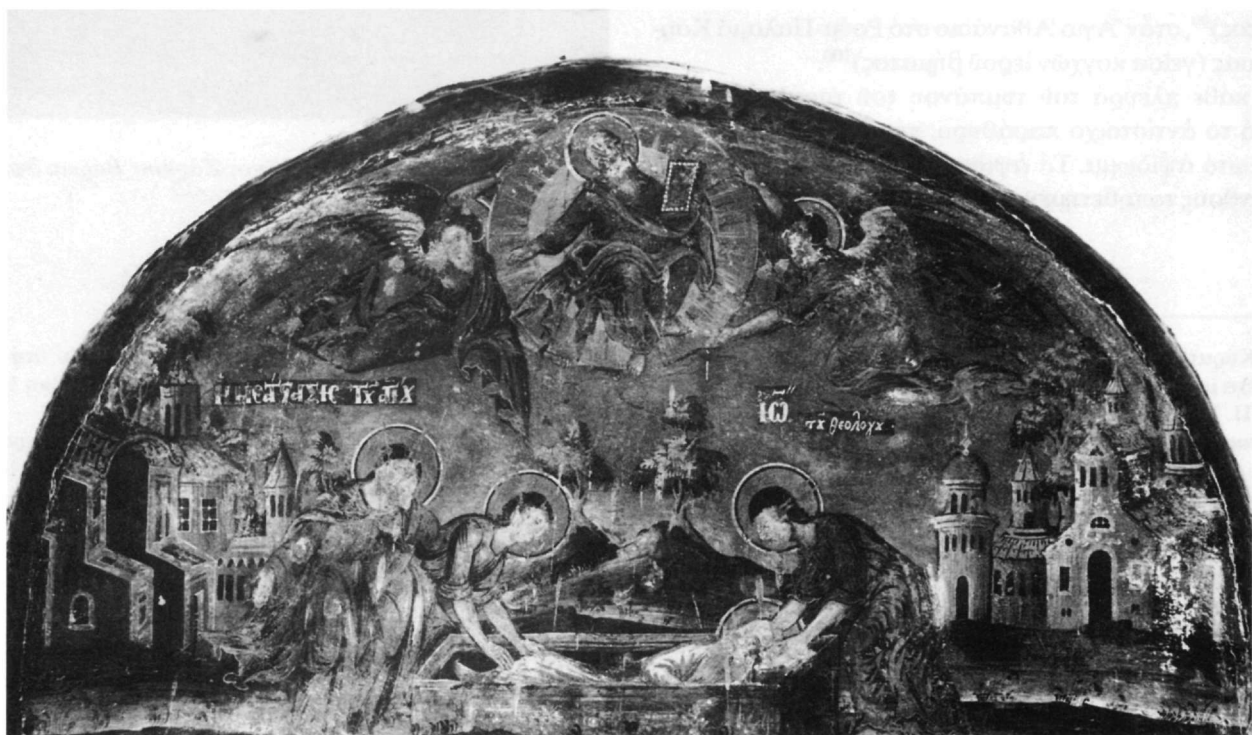
98. Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 167 καὶ εἰκ. 162.

99. Τσουρῆς, ὁ.π., σχέδ. 144 εἰκ. 52.

100. Καρατζόγλου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 49), σ. 150 καὶ εἰκ. 14.

Εἰκ. 13. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάγκου. Ἡ Πλατυτέρα.

Εἰκ. 14. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ζάγκου. Ὁ Ἐνταφιασμός καί ἡ Μετάσταση τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

από επίσης πλίνθινη ταινία. Πατοῦν σέ λίθινους προβόλους στίς ἀκμές τοῦ τυμπάνου. Ἡ ὑπαρξη τῶν ἀψιδωμάτων ὀφείλεται σέ στατικούς καί μορφολογικούς λόγους.

Στό ἀνατολικό τύμπανο ἐπάνω ἀπό τό παράθυρο ὑπάρχει ἐντοιχισμένο ἐφυαλωμένο πινάκιο, ἐνῶ στό βόρειο τύμπανο πλίνθινος σταυρός μέ χαρακτηριστικά διακοσμητικό ἀλλά καί ἀποτροπαϊκό.

Ἡ κανονικότητα καί τό μέγεθος τῶν παραθύρων ὀφείλονται σέ καθαρά ἀγιορείτικη ἐπίδραση, γιατί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας τά παράθυρα εἶναι στενά, μικρά καί τοποθετημένα σέ ἀκανόνιστες θέσεις.

Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ εἶναι φανερή ἡ ἀδιαφορία γιά

μορφολογική σύνθεση τοῦ συνόλου. Ἀκόμη καί ὁ κοσμήτης, πού περιθέει συνήθως τίς γενέσεις τῶν θόλων τῶν ναῶν τῆς ἐποχῆς, ἐδῶ ἀπουσιάζει ἐντελῶς.

Στίς κόγχες τοῦ ἱεροῦ βήματος καί τῆς προθέσεως, στόν δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ καί στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα σώζονται ἐνδιαφέρουσες τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα (Εἰκ. 13, 14).

Χρονολόγηση

Ἡ τυπολογία σέ συνδυασμό μέ τίς βαριές ἀναλογίες, οἱ ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικές λεπτομέρειες καί τά κατασκευαστικά στοιχεῖα τοῦ ναοῦ μᾶς ὀδηγοῦν στή χρονολόγησή του στούς χρόνους γύρω στό 1700.

Aphrodite A. Pasali

THE CHURCH OF ST. JOHN THE THEOLOGIAN AT ZARKO, TRIKALA

The church of St. John the Theologian is the *katholikon* of a monastery near the village of Zarko, a short distance from the Larissa-Trikala highway. It is a four-column variant of the Athonite cross-in-square type church with a narthex to the west. The internal dimensions are 16.65×8.40 m., excluding side areas and the sanctuary apse. The exedra of the sanctuary and the two side spaces, which are semicircular internally and externally, are attached to the rectangle of the ground plan. The semicircular exedra of the *parabemata* are embedded within the straight exterior eastern wall.

The three-part sanctuary is separated from the church proper by stones that are virtually square. Its separation into three sections is accomplished by two arches crossing its length. The main sanctuary is covered by the extension of the eastern arm of the cross, and the *parabemata* by shield cresting. The prothesis is elliptical in shape and the diaconicon is circular. The eastern sections of the church proper are similarly covered with elliptical shield cresting, while the western sections are covered by cloister domes. The central portion of the narthex is covered by a blind, hemispherical dome, and the ends are covered with semicircular domes along the transverse axis of the church.

The dome is octagonal and sits on a rectangular parallelepipedal base. The whole vault of the church, except for the dome rising above it, is covered with a pitched roof with Byzantine-type tiles. The northern and southern arms

of the cross and the part of the eastern arm containing the sanctuary are differentiated from the rest and project from below the roof, with independent three-sided roofs. The gables of the three arms of the cross are thus sharply delineated when viewed face on. There is also differentiation at the western end of the church, which corresponds to part of the central section of the narthex. The exedrae of the sanctuary and the *parabemata* have lower independent roofs.

Below the projecting roof of the church there is a cornice of brick dentil bands. A zigzag brick belt runs round the tympanum of the dome. On each side of the dome a lowered bow-shaped arch protrudes above the corresponding window. The vaults are formed with obliquely positioned bricks surrounded by a band of bricks and stand on projections at the corners of the tympanum.

Frescoes from the 18th century survive in the sanctuary and the prothesis as well as on the western wall of the church proper. On the eastern wall of the narthex, in a shallow niche above the central entrance to the church proper, is an 18th century fresco that portrays the Vision of St. John the Theologian. The carved wooden iconostasis of the church belongs to the same period.

The type of church in combination with the heavy proportions, the various architectural details and particulars dates its construction to ca. 1700.